

Fâtımiler Dönemi Musiki Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme

MUHAMMET SEVİNÇ

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Social Sciences University of Ankara, Faculty of Theology, Türkiye
muhammet.sevinc@asbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2645-971X>

Öz

İslam medeniyetinde erken dönemlerden itibaren Müslümanların siyasi, iktisadi ve sosyal alanlardaki gelişimi ile güzel sanatlara ve özellikle musiki sanatına artan ilgisi arasında bir paralellik olduğu söylenebilir. Musiki ile profesyonel anlamda ilgilenen kişilerin sayısının arttığı ve meşhur musikişinasların yetişmeye başladığı Emeviler (hs. 41-132/661-750) döneminden sonra özellikle ‘Abbâsiler (hs. 132-656/750-1258) döneminde musiki ilminin nazari ve ameli yönüne ilişkin telif edilen eserlerde belirgin bir artış yaşanmıştır. Fâtımiler döneminde (hs. 297-567/909-1171) de musiki konusundaki bu gelişmeler devam etmiştir. Ancak birçok meşhur musikişinasın yetiştiği ve musiki sanatı açısından önemli gelişmelerin yaşandığı ‘Abbâsiler ile aynı dönemde tarih sahnesinde bulunan Fâtımilerin musikisinin ‘Abbâsilerin gölgesinde kaldığı düşünülebilir. İslam medeniyetinde musikinin tarihsel gelişimine dair yazılmış eserlere genel olarak baktığımızda, kronolojik bir tasnifle Cahiliye döneminden başlayarak her dönemin musiki kültürü ve meşhur musikişinaslarına dair bilgilere yer verildiği görülmektedir. Ancak ‘Abbâsî Devleti’nin zayıflamaya başladığı 10. asırda Kuzey Afrika merkezli kurulum kısa sürede Mısır’ı ele geçirmesiyle İslam dünyasında büyük ses getiren ve tarih sahnesinde kaldıkları üç asırlık süreçte siyasi, dini kültürel ve sosyal hayatta derin izler bırakan Fâtımiler Devleti dönemindeki musiki kültüründen musiki tarihine dair eserlerde yeterince söz edilmediği anlaşılmaktadır. Yaptığımız literatür taramasında Fâtımilerin musiki kültürüne dair kapsamlı bir çalışma tespit edilememiştir. Kanaatimizce bunun en temel gerekçesi ‘Abbâsilerin halen İslam dünyasının en kudretli devleti olarak varlığını sürdürdüğü bir dönemde ortaya çıktıkları için Fâtımilerin arka planda kalması ve Fâtımiler dönemi musikisine dair kaynakların yetersizliği yahut sınırlı bilgilerin dağınık şekilde farklı kaynaklarda bulunmasıdır. Bu çalışmada öncelikle Fâtımiler döneminin mimari, güzel sanatlar ve edebiyat gibi alanlardaki durumu kısaca ele alınacaktır. Daha sonra dönemin musiki kültürüne ışık tutmak gayesi ile Fatımi sarayında musikinin yeri ve musikişinasların himayesi, dini merasimlerde musikinin kullanımı, sosyal hayatta musikinin durumu, Fâtımiler döneminde musiki konusunda yapılan ilmi çalışmalar ve o dönem musikişinaslar tarafından kullanılan çalgılar hakkında tespit edebildiğimiz bilgiler ışığında değerlendirmeler yapılacaktır. Bu çalışmanın temel amacı, İslam medeniyeti tarihinde Fâtımilerin musiki sanatı ile olan ilişkisini ortaya

koymaya çalışmak ve böylece musiki tarihi açısından Fâtımîler dönemi hakkındaki boşluğu gidermek noktasında bir katkı sunarak yapılabilecek diğer akademik çalışmalar için bir farkındalık oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Müzik, Musiki Tarihi, Türk Din Musikisi, Fâtımîler, Fâtımî Sanatı, Fâtımî Musikisi.

An Evaluation on the Music Culture During The Fâtimid Period

Abstract

It can be said that there is a parallelism between the political, economic and social development of Muslims and their increasing interest in fine arts, especially music, since the early periods of Islamic civilization. After the Umayyad period (r. 41-132/661-750), which saw an increase in the number of people professionally interested in music and the emergence of famous musicians, there was a marked increase in the number of works written about the theoretical and practical aspects of music during the ‘Abbāsîd period (r. 132-656/750-1258). This development in music continued during the Fâtimid period. While many famous musicians emerged and significant developments in music took place during the ‘Abbāsîds, it can be assumed that the music of the Fâtīmids (r. 297-567/909-1171), who lived at the same time as the ‘Abbāsîds and left a deep mark on political, religious, cultural, and social life during their three centuries in history, was overshadowed by the ‘Abbāsîds. Looking at the works written about the historical development of music in Islamic civilization, we find that they provide information about musical culture and famous musicians of each period, starting with the pre-Islamic period with a chronological division. It goes without saying, however, that the musical culture of the Fâtimid period, which was centered in North Africa and caused a great stir in the Islamic world due to the rapid conquest of Egypt when the Abbasid state began to weaken in the 10th century, has not been sufficiently mentioned in works on music history. In our literature search, we did not find any comprehensive study on the musical culture of the Fâtīmids. The main reasons for this, in our opinion, are that the Fâtīmids emerged at a time when the ‘Abbāsîds were still the most powerful state in the Islamic world, and that sources on the music of the Fatimid period are insufficient or scattered with little information in various sources. This study will first briefly discuss the state of the Fâtimid period in the fields of architecture, fine arts, and literature. Then, in order to shed light on the musical culture of the period, the place of music in the Fatimid court and the patronage of musicians, the use of music in religious ceremonies, the status of music in social life, the works on music in the Fâtimid period, and the instruments used by musicians at that time will be evaluated in the light of the information we have been able to identify. The main purpose of this study is to try to reveal the relationship of the Fâtīmids with the art of music in the history of Islamic civilization and thus to contribute to the gap in the history of music in terms of the Fâtimid period and to raise awareness for other academic studies.

Keywords: Art, Music, Turkish Religious Music, Music History, Fâtimid Period, Fâtimid Art, Fâtimid Music.

Giriş

Fâtımîler 297-567/909-1171 yılları arasında hüküm sürmüş Şî‘î İslam devletidir. Şî‘îliğin içinde İsmâ‘îliyye mezhebini kabul etmiş ve bu anlayış üzere egemenliklerini devam ettirmişlerdir. İsmâ‘îliyye mezhebi İmam Ca‘fer es-Şâdiq’tan (ö. 148/765) sonra imametin kime geçeceği konusunda diğer

mezheplerden farklı görüşler ortaya koymuştur. Ca'fer es-Şâdık daha hayattayken oğlu İsmâ'il'i imam tayin etmiş lakin kendisi hayattayken oğlu İsmâ'il vefat etmiştir. Şî'a içerisindeki diğer mezhepler İsmâ'il'in ölümüyle imametin Mûsâ Kâzım'a (ö. 183/799) geçtiğini savunurken, İsmâ'iliyye mezhebi imametin İsmâ'il'de olduğunu savunmuştur. Kendi içinde iki ayrı fırkaya ayrılan İsmâ'iliyye'de birinci fırka İsmâ'il'in ölümünü kabul etmeyip "mehdî" olarak geri geleceğine inanırken, ikinci fırka ise İsmâ'il'in ölümünü kabul edip bu ölümden sonra imametin İsmâ'il'in oğlu Muhammed b. İsmâ'il'e geçtiğine inanmıştır.¹

Şî'ilik merkez olarak kendine Küfe'yi seçmişti çünkü Hz. 'Alî (hs. 35-40/656-661) burada yaşamıştı ve evi buradaydı. Emevîlerin iktidara gelmesiyle beraber Şî'î inanca sahip olanlar büyük eziyetlere maruz kaldılar. Emevîlerin yıkılması ve 'Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmesiyle bir nebze umutlanan Şî'îlerin bu umutları boşa çıkmış ve 'Abbâsîler zamanında daha kötü baskılara maruz kalmışlardır. Buna rağmen Şî'îler inandıkları ve savundukları görüşleri başka insanlara anlatmaktan geri durmamışlardır. Burada en büyük görev dâ'îlere düşmüştür. Dâ'îler merkezden yani imam tarafından farklı merkezlere mezhebin faaliyetlerini yürütmek ve diğer insanlara mezhep akidelerini anlatmak ve öğretmek maksadıyla gönderilen kimselerdi.² İsmâ'îlî dâ'îler 'Abbâsîlerin baskılarından kaçınmak amacıyla kendilerine üs olarak Suriye'nin Hâmâ şehrinde bulunan Selimiyye kasabasını seçmişlerdi.³ Lakin bu bölgede de faaliyetlerini gerçekleştirmekte zorlanınca daha uzak bölgelere gitmeye karar verdiler. Bunun sonucu olarak Yemen, Mısır, Fas ve Kuzey Afrika gibi bölgelere dâ'îler göndermeye başladılar. İşte Fâtımî Devleti de bu dâ'îlerin yoğun çalışması neticesinde kurulmuştur.⁴

Fâtımî Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen 'Abdullâh eş-Şî'î (ö. 298/911) de Kuzey Afrika bölgesine gönderilen dâ'îlerden biriydi. 'Abdullâh eş-Şî'î kendisinden önce gelen dâ'îlerin hazırladığı zemini yerel halkla arasını iyi tutarak daha da sağlamlaştırmıştır ki bu faaliyetleri Fâtımî Devleti'nin temellerini atma yolunda kilometre taşı niteliğindedir. 'Ubeydullâh el-Mehdî'nin (ö. 322/934), 297/910 senesinde "Mehdî Li-Dîni'llâh" ve "Emîru'l-Mu'minîn" unvanlarıyla halife ilan edilmesiyle Fâtımîlerin İfrîkiye dönemi başlamış oldu. Daha sonra 358/969 senesinde ise Fâtımîlerin Halife Mu'îz Li-Dîni'llâh'ın (hs. 341-365/953-975) komutasında İhşîdîleri mağlup edip

¹ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 29-33; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler-Siyasi Tarih," *DİA*, 12: 228-237.

² Dâ'îlik ile ilgili bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Dâ'î," *DİA*, 8: 420-421.

³ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 33-35; Seyyid, "Fâtımîler," *DİA*, 12: 228-237.

⁴ Seyyid, "Fâtımîler," *DİA*, 12: 228-237; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 33-57.

Mısır'ı teslim alması ise İslam dünyasında Fâtımîlerin gücünü ve nüfuzunu hissedilir duruma getirmiştir.⁵ Fâtımîlerin Mısır'ı hakimiyet altına alması ve Kahire'yi başkent yapmaları sadece Mısır'da bir yönetim değişikliğinden ibaret değildi. Fâtımîler Mısır'ı teslim almakla birlikte, İslam dünyasının hamisi olarak görülen ve dönemin en güçlü devleti kabul edilen 'Abbâsî Devleti ile bir rekabet içerisine girmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Fâtımîler artık dini, felsefi, içtimai, kültürel-sanatsal gibi hemen her alanda kendilerini gösterme gayreti içerisinde olmuşlardır.⁶ Her ne kadar Mısır merkezli bağımsız bir halifelik kursalar ve hatta bir süre Haremeyn'in kontrolünü dahi ele geçirseler de Fâtımîler İslam coğrafyasının tamamına hiçbir zaman hakim olmayı başaramadılar. Hakim oldukları topraklarda yaklaşık üç asır hüküm süren Fâtımîler iç karışıklıkların yaşanması, kimi liyakatsiz yöneticilerin başa geçmesi ve Haçlı Seferleri'nin gerçekleşmesi sonucu zayıflamış ve nihayetinde 567/1171 yılında Eyyübîler (567-866/1171-1462) tarafından tarih sahnesinden silinmiştir.⁷

1. Fâtımîler Dönemi Sanat ve Edebiyatın Genel Durumu

1.1. Mimari ve Diğer Güzel Sanatlar

Hüküm sürdükleri dönem içerisinde sadece siyasi veya dini bir tahakküm kurmakla kalmayan Fâtımîler kültür, sanat, edebiyat, mimari ve musiki alanlarında da ciddi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle inşa ettikleri mimari eserlerde büyük bir ihtişam ve gösterişin bulunmasının, Fâtımîlerin diğer alanlarda olduğu gibi bu konuda da Sünnî anlayışla rekabet içine girerek İslam dünyasındaki konumunu güçlendirmeye yönelik bir çaba olduğu söylenebilir. Sadece mimari eserlerle sınırlı kalmayan bu anlayış hat sanatı ve diğer süsleme sanatları, seramik, cam işçiliği, metaller üzerine işlemler, halı dokumacılığı, minyatür gibi el sanatlarının hemen her alanında kendini göstermiştir.⁸

Mimari açıdan baktığımızda kendilerinden önce kurulan İslam devletlerinin ve bölgede hüküm süren diğer medeniyetlerin bir nevi sentezini yapan Fâtımîler bunların sonucunda kendilerine has bir üslup ortaya koymayı başarmışlardır. Siyasi ve dini olarak rakipleri konumundaki 'Abbâsîlerden, daha önce aynı bölgelerde hüküm süren Endülüs Emevîlerinden, Tolunoğullarından, İhşîdîlerden, Ağlebîlerden ve yerel halklardan biri olan Berberîlerden birçok farklı unsuru kendi düşünceleri ile birleştirerek özgün sayılabilecek bir sanat anlayışı ortaya koymuşlardır. Bu devirde eklemeler yapılan ve dış görünüşü itibarıyla Fâtımî karakterini

⁵ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 196-210.

⁶ Bilgi için bkz. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 207-315.

⁷ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 383-434; Seyyid, "Fâtımîler," *DİA*, 12: 228-237.

⁸ Engin Beksaç, "Fâtımîler-Sanat," *DİA*, 12: 237-240.

yansıtan Tünus'taki Mehdiyye Ulu Camii (303-4/916), Mısır'ı ele geçirdikten sonra inşa ettikleri el-Ezher Camii (360-362/970-972), Kahire'de inşa edilen Hâkim Camii (380-404/990-1013), plan şeması ve tezyinatı açısından diğerlerinden farklılıklar arz eden Cuyüşî Camii (477-78/1085) bu dönemin önemli dini mimari eserleri arasında sayılabilir.⁹

Fâtımilere ait dini ve sivil mimari örneklerinde tezyinat çok önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün tezyinî elemanlar Fâtımî düşünce ve propagandasına uygun, anlaşılması kolay ve tesiri güçlü olacak bir biçimde ele alınmıştır.¹⁰

El sanatlarında ise ahşap, seramik, maden, cam ve fildişi gibi malzemelerin çokça tercih edildiği görülmektedir. Ahşap ve fildişi gibi materyaller camilerin iç mekanlarında süsleme elemanı olarak sıklıkla kullanılmıştır.¹¹

1.2. Şiir ve Edebiyat

Fâtımiler dönemi edebiyatı, İslam dünyasında önemli bir yer tutar. Fâtımiler, İslam edebiyatının farklı türlerinde birçok eser üretmiş ve Arap şiirinin en parlak dönemlerinden biri olan 'Abbâsî döneminin zengin edebi mirasını geliştirmişlerdir.

Fâtımiler dönemi edebiyatı, özellikle şiir alanında oldukça üretken bir dönem olarak kabul edilir. Şairler, Fâtımî sarayında halifelerden ve diğer devlet adamlarından himaye ve iltifat görmekteydiler. Çünkü yöneticiler, şiirin güçlü bir ifade aracı olduğunun bilincindeydiler. Fâtımiler şairleri dini-siyasi amaçları ve propaganda için yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Dönemin şairleri bu konuların dışında ayrıca şiirlerinde, ahlak, tarih, aşk, savaş, sosyal hayat gibi konuları da işlemişlerdir.

Fâtımiler dönemi edebiyatında kullanılan dil Arapça idi. Ancak Fâtımî hükümdarları ve saray mensupları, Arap edebiyatına ve şiirine İran ve

⁹ Beksaç, "Fâtımiler," *DİA*, 12: 237-240; "Doğu İslâm ülkelerinden farklı bir sanat anlayışı: Fatımî dönemi," *Fikriyat Gazetesi*, <https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2018/01/20/dogu-islam-ulkelerinden-farkli-bir-sanat-anlayisifatim-donemi>. Erişim Tarihi: 25.01.2023.

¹⁰ Beksaç, "Fâtımiler," *DİA*, 12: 237-240. Ayrıca bilgi için bkz. Marianne Barrucand, *L'Egypte Fatimide Son Art et Son Histoire*.

¹¹ Ayrıca Seramik vazolar, duvar kaplamaları ve günlük kullanım eşyalarda da Fâtımiler devrinin kendine has üslubunu yansıtan öğeler görülür. İslami dönem cam sanatının belki de en nadide örnekleri bu devirde karşımıza çıkar. Cam eşyalarda madeni materyallerin eklenmesiyle (özellikle altın) farklı formlarda çok nadide eserler ortaya konulmuştur. Madeni eşyalarda ise savaş aleti olarak kullanılan kılıçlar, hançerler gibi öğelerin değerli taşlarla birleştirilerek kıymetli birer hazine olarak günümüze ulaşan örnekleri vardır. Bunların haricinde yine günlük kullanım eşyası olarak taraklar, aynalar, çatal kaşıklar da bu devrin madeni eşyaları olarak dikkat çeker. Fâtımiler döneminden kalan bu eserler şu an dünyanın farklı müzelerinde sergilenmektedir. Özellikle el sanatlarında bitkisel motiflerinin, insan ve hayvan figürlerinin sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Al-Dhiesat, "Society and Culture Under The Fatimids in Maghreb and Egypt," 160-172; Beksaç, "Fâtımiler," *DİA*, 5: 237-240.

Berberi unsurlarının da eklenmesinin önünü açmışlardır. Bu da edebiyatın zenginliğine ve çeşitliliğine katkıda bulunmuştur. Fâtımiler dönemi edebiyatının en önemli şairleri arasında Halife Mu'iz Li-Dîni'llâh'ın en büyük oğlu Temîm b. el-Mu'iz (ö.374/985), İbn Hânî (ö.362-973), Ebû'l-Kâsım İbnu's-Şayrâfi (ö.542/1147), Ebû's-Şalt ed-Dânî (ö.529/1134) gibi isimler zikredilebilir.¹²

2. Fâtımiler Dönemi Musiki Sanatı

Fâtımileri Kuzey Afrika ve Mısır dönemi olarak ikiye ayırdığımızda, Kuzey Afrika'da etkili oldukları dönemde musiki konusunda kendilerinden önceki Ağlebilerin bıraktığı mirası devam ettirdiklerini ifade edebiliriz. Nitekim Ağlebiler döneminde çok sayıda Kuzey Afrikalı başta 'Abbâsilerin merkezi Bağdat olmak üzere doğudaki ilim ve sanat merkezlerine giderek buralarda edindikleri tecrübelerle geri dönmüşlerdi. Yine devlet adamları çocuklarının eğitimi için doğudan hocalar ve sanatkarlar getirmişlerdir. Dolayısıyla Kuzey Afrika'da daha önceden var olan yerel musiki unsurları, doğudan gelen Arap musikisi ile bir araya gelerek Ağlebiler döneminde bir İfrikiye musikisi oluşmaya başlamış, bölgenin Fâtımilerin kontrolüne geçmesiyle birlikte ise Fâtımiler, devrıldıkları bu musiki kültürünü devam ettirmeye gayret göstermişlerdir.¹³

Fâtımilerin özellikle 358/969 yılında Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte hemen her alanda Abbâsiler ile bir rekabet içerisine girerek İslam dünyasının tamamına hükmetme gayesi güden ve bunun için büyük atılımlar yapmayı önüne hedef olarak koyan bir devlet anlayışı belirgin hale gelmiştir. Bu anlamda Mısır döneminden itibaren başta Berberilerin ve diğer yerel unsurların kadim musikileri ile mevcut doğu Arap musikisi ve Endülüs musikisini sentezleyerek kendilerine özgü bir musiki kültürü oluşturmaya çalıştıkları söylenebilir.

Fâtımilerin musikiye olan yoğun ilgisine o dönemden kalan bir takım tarihi eserler de ışık tutmaktadır. Örneğin, bir kadının gitarı andıran iki telli bir çalgı çalışını tasvir eden bir çanak çömlek kalıntısı, ney ya da flüt çalma sahnesini betimleyen bir fildişi oyuntusu üzerindeki resimler, abir kadının def çaldığı heykel, iki kişinin ud çaldığı ve çevrelerinde insanların dans ettiği ahşap kabartma ile ud, ney, def gibi çalgılar eşliğinde musiki icra edip raks

¹² Detaylı bilgi için bkz. Şeyh Riđâ Ferhât, *el-Fâtımiyyün Târîhuhum ve Âşârihim fi Mişr*, 492-521; Dr. Necvâ Kemâl Kîra, *Hayâtu'l-Âmme fi Mişr fi'l-Âşri'l-Fâtîmî*, 539-54; Furkan Erbaş, "Fâtîmî Şâiri Temîm b. Mu'iz-Lidîni'llâh," 182-98; M. Faruk Toprak, "İbn Hânî," *DİA*, 20: 27-29; Eymen Fuad Seyyid, "İbnü's-Sayrâfi," *DİA*, 21: 200-201; Cemil Akpınar, "Ebû's-Salt ed-Dânî," *DİA*, 10: 340-342.

¹³ İsmail Cerrahoğlu, "Warakât 'ani'l-Hadâreti'l-'Arabiyya," 215-16.

eden kadınların resmedildiği bir çömlek bu tarihi kalıntılar arasında zikredilebilir.¹⁴

Fâtımiler dönemi musikisini, halk musiki, saray musikisi ve dini musiki olmak üzere üç ana kategoriye de ayırabiliriz. Halk musikisi; daha ziyade Arap, Berberi ve diğer etnik grupların geleneksel musikilerinden oluşmaktaydı. Örneğin, bedevi musikisi, Mısır ve diğer Arap ülkelerinde yaygın olan bir musiki türüydü ve halk arasında genellikle düğünler, bayramlar ve diğer özel etkinliklerde yaygın olarak kullanılırdı.¹⁵

Saray musikisi, Fâtımilerin sarayındaki müzisyenler tarafından icra edilen musiki türüdür. Bu musiki türü, şarkı söyleme ve enstrüman çalma konusunda uzmanlaşmış müzisyenler tarafından icra edilirdi. Genellikle klasik Arap edebiyatının meşhur şairlerine ait güftelerin bestelenmesi ile oluşan klasik şarkılar ile İbnu't-Taḥḥān, gibi dönemin bestekarları tarafından hem klasik şiirlere hem de çağdaş şairlerin yeni şiirlerine yapılan bestelerden oluşan Arapça şarkılar icra edilirdi. Bu şarkılarda, çoğunlukla aşk, ayrılık, hasret, ahde vefa, dini duygular, vatan sevgisi, savaş, zafer ve Fâtımilerin politikası gibi çeşitli konular işlenirdi.¹⁶

Dini musiki; Fâtımilerin Şī'î İslam geleneğiyle bağlantılı olarak icra edilen musiki türüdür. Bu musiki türü, özellikle Şī'îliğin geleneğinin önemli bir parçası olan ve Muharrem ayında düzenlenen matem törenleri, mevlid merasimleri, dini bayramlar, kandil geceleri gibi zamanlarda icra edilirdi. Bu merasimlerde daha ziyade Kur'an tilavetleri, mevlidler, mersiyeler ve ilahiler gibi dini eserler okunurdu.¹⁷

2.1 Fâtımî Sarayında Musiki ve Musikişinaslar

Sanatta himaye, tarihin her döneminde ve dünyanın her coğrafyasında yönetici sınıfı veya din adamlarının sanatkarları çeşitli açılardan destekledikleri ve onlara sanatlarını geliştirebilecekleri türlü imkanlar sağladıkları bir destekleme sistemidir. Özellikle kendileri de sanatın bir veya birkaç şubesine ilgi duyan hatta birer sanatkar olan devlet adamlarının himayesi; şair, mutrib, hanende, guyende ve rakkas gibi sanatçıların sanatlarını icra ederek hünerlerini gösterdikleri ve tarzlarını sürekli geliştirdikleri sanat meclislerini yaratacak derecede etkilidir.¹⁸

Fâtımilerin özellikle Mısır döneminde musiki; dini, siyasi, ekonomik, kültürel vb. alanlarda çok farklı kullanım alanlarına sahip bir araç olarak devlet tarafından teşvik görmüştür. Bu dönemde halifeler, vezirler ve diğer

¹⁴ Kemāl Kīra, *Ḥayātu'l-Āmme fī Mişr*, 325; Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 195.

¹⁵ Kemāl Kīra, *Ḥayātu'l-Āmme fī Mişr*, 324-326.

¹⁶ Ferhāt, *el-Fâtımiyyūn*, 404.

¹⁷ Ferhāt, *el-Fâtımiyyūn*, 405-408.

¹⁸ Halil İnalıcık, *Has-bağçede 'Aş u Tarab*, 281-290.

devlet görevlileri, musikişinasları himaye etmiş onları desteklemiş ve musikinin gücünden her alanlarda istifade etme cihetine gitmişlerdir.¹⁹

Fâtımî halifelerinin musiki ile ilişkisinden özetle bahsedecek olursak, Mu'iz Li-Dîni'llâh dönemi (hs. 341-365/953-975) musiki açısından oldukça önemlidir. Zira Mısır'ın ele geçirilerek başkentin Kahire'ye alınmasıyla birlikte devletin zenginleştiği ve halkın refah seviyesinin yüksek olduğu bu dönemde musikiye ve bu sanatı icra eden musikişinaslara ilgi de yüksek seviyede olmuştur. Mısır'da Fâtımî sarayında musikişinasların ve cariyelerin yer aldığı musiki meclisleri ilk defa Mu'iz Li-Dîni'llâh ile birlikte başlamıştır. Fâtımî sarayında, musiki yetenekleri olan genç cariyeler ve erkekler özenle seçilerek bir eğitime tabi tutulurlardı. Ayrıca bu kişiler kabiliyetlerine göre bir veya daha fazla çalgıyı profesyonel olarak icra edebilecek bir çalgı eğitimi aldıktan sonra saray orkestrasına dahil olurlardı. Mu'iz Li-Dîni'llâh'ın en büyük oğlu Temîm b. el-Mu'iz (ö. 374/985) de babası gibi musikiye büyük ilgi göstermiştir. Temîm b. el-Mu'iz hem devrin önemli şairlerinden olup hem de musikişinas bir kişiliğe sahipti. Temîm b. el-Mu'iz'in Bağdat'ta güzel şarkı söylediğini işittiği bir cariyeyi satın alıp Kahire'ye getirttiği ve meclislerinde bu cariyenin şarkı söylediği zikredilmektedir.²⁰

Halife 'Azîz Bi'llâh'ın (hs. 365-386/975-996) saltanat yılları da musiki sanatı açısından parlak bir dönem kabul edilmektedir. 'Azîz Bi'llâh musiki dinlemeye, raksa ve eğlenceye düşkün bir kişiydi. 'Azîz Bi'llâh boş vakitlerinde güzel sesli cariyelerin ve rakkasların katıldığı meclislerde musiki dinleyip raks izlemekten keyif alırdı ve bu meclislerin sonunda değerli mücevherler hediye ederek onları taltif ederdi.²¹ Halife 'Azîz Bi'llâh'ın musiki meclislerinde sıklıkla yer alan ve dönemin önemli müzisyenlerinden olan Ebû'l-Feth Muzaffer b. el-Ĥuveylâ , yakın arkadaşı ve dönemin üdi ve muğannilerinden Şerîf Ebû'l-Ķâsım er-Ressî ile musiki konusunda sürekli bir rekabet içerisinde olmuşlardır. Bir rivayete göre Ebû'l-Feth Muzaffer b. el-Ĥuveylâ ve Şerîf Ebû'l-Ķâsım er-Ressî, 'Azîz Bi'llâh'ın huzurunda yemek yedikten sonra Ebû'l-Feth el-Ĥuveylâ "*Halifemizin başı hakkı için, ben günün kalanında sadece mâhūrî türünde şarkı icra edebilirim. Benim gibi sen de yemin edebilir misin?*" diyerek iddialaşmışlar, Ebû'l-Feth el-Ĥuveylâ toplamda on bir şarkı icra ederken, Ebû'l-Ķâsım er-Ressî ancak sekiz şarkı söyleyebilmiş ve devamını getiremeyerek iddiayı kaybetmiştir.²² Yine 'Azîz-Bi'llâh'ın emirlerinden Şafiyu'd-Devle Ebû 'Abdi'llâh Muḥammed b. Vezîru'l-

¹⁹ Ferhât, *el-Fâtımiyyûn*, 405-408; Kemâl Kîra, *Ḥayâtu'l-Āmme fî Mişr*, 324-326.

²⁰ Çelik, *Fatmiler Döneminde Kahire Şehri*, 195.

²¹ Çelik, *Fatmiler Döneminde Kahire Şehri*, 195-96.

²² Abû'l-Ĥusayn Muḥammad ibn al-Ĥasan Ibn al-Taḥḥân al-Mūsîqî, *Compendium of a Fatimid Court Musician (Ĥawî al-Funûn wa Salwat al-Maḥzûn)*, 202-203.

Vuzerā Ebī ‘Alī b. Ca’fer b. Fellāh bir gün Ebū’l-Feth el-Ḥuveylā’ya bir muğannī hakkında; “*Bu muğannīyi nasıl buluyorsun? İyi midir?*” diye sormuştur. Ebū’l-Feth el-Ḥuveylā da cevaben; “*İyidir, o ikā’/ritme öyle giriyor ki insanların sokakta yürüdüğü gibi (yani ritmi iyi tutuyor)*”²³ şeklinde cevap vermiştir. ‘Azīz Bi’llāh döneminin en meşhur muğannilerinden birisi de İbnu’ṭ-Ṭaḥḥān’ın babası Ebū Muhammed b. eṭ-Ṭaḥḥān’dır. İbnu’ṭ-Ṭaḥḥān, babasını kendi döneminin en iyi muğannisi olarak vafetmiştir.²⁴ Ona göre Ebū Muhammed b. eṭ-Ṭaḥḥān musikinin sırlarını bilen en iyi sanatkardı. İbnu’ṭ-Ṭaḥḥān; Ebū’l-Feth el-Ḥuveylā, Şerīf Ebū’l-Kāsım er-Ressī ve diğerlerini klasik eserleri icra etmekten aciz görüp, nazariyat, ritim ve bestekarlık gibi konularda babasının gerisinde kaldıklarını ima etmiştir.²⁵

‘Azīz Bi’llāh’dan sonra on bir yaşında tahta geçen Ḥākim Bi-Emri’llāh dönemi (hs. 386-411/996-1021) Fâtımiler açısından çalkantılı bir dönem olarak tabir edilir. Nitekim başlangıçta Ḥākim Bi-Emri’llāh, dönemin önemli devlet adamlarından olan vasisi ve veziri Ebū’l-Futūḥ Ustāz Bercevan’ın (ö. 390/1000) kontrolünde kalmış ve devlet daha ziyade Bercevan tarafından idare edilmiştir. Bercevan musikiye ve eğlenceye oldukça düşkün bir kişiydi. Sarayda muğannileri ve şarkıcı cariyeleri el üstünde tutar onlara yakın ilgi gösterir ve çeşitli hediyelerle ödüllendirirdi. Ayrıca kendi evinde de sıklıkla musiki meclisleri tertip ederdi ve günün ilk ışıklarına kadar devam eden bu meclislerde kendinden geçerdi.

Ḥākim Bi-Emri’llāh’ın on beş yaşına geldiğinde devlet yönetimini ele almak maksadıyla Veziri Bercevan’ı öldürttüğü yaygın bir görüş olmakla birlikte²⁶ bazı kaynaklarda Bercevan’ın musiki ve raks meclislerine olan düşkünlüğü sebebiyle idam edildiğine dair iddialar bulunmaktadır.²⁷ Ḥākim Bi-Emri’llāh’ın Bercevan’ı ortadan kaldırarak devlet yönetimini tek başına kontrol altına aldıktan sonra asıl kişiliği belirgin hale gelmiş ve hilafeti döneminde birçok yasağı da uygulamaya koymuştur. Bu yasaklardan birisi de musiki ile ilgili yasaktır. Halkı şarkı söylemekten ve şarkı dinlemekten men etmek için musiki meclislerini yasaklayan Ḥākim Bi-Emri’llāh; musiki aletlerinin satışının yasaklanması ile var olan musiki aletlerinin kırılması veya yakılmasından şarkıcıların sürgün edilmelerine kadar bir dizi kararlar almıştır.²⁸ Buna rağmen onun özel doktoru ve aynı zamanda musikişinas bir

²³ Ibn al-Ṭaḥḥān, *Hāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 77.

²⁴ Ibn al-Ṭaḥḥān, *Hāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 21.

²⁵ Ibn al-Ṭaḥḥān, *Hāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 131.

²⁶ Abdülkerim Özaydın, “Bercevan,” *DİA*, 5: 483; Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi*, 251-258.

²⁷ Bkz. Ebū’l-‘Abbās Taḳıyyuddīn el-Maḳrızī, *İtti’āzu’l-Ḥunefā’ bi Aḥbāri’l-E’immeti’l-Fâtımiyyin el-Ḥulefā’*, 2: 26; Maḳrızī, *el-Mevāiz ve’l-İ’tibār bi-Zikri’l-Ḥiṭat ve’l-Āşār*, 3: 6-7; Ferhāt, *el-Fâtımiyyūn*, 406.

²⁸ Kemāl Kira, *Ḥayātu’l-‘Āmme fī Mişr*, 326; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 196.

kişilik olan İbn Naştās, Hâkim Bi-Emri'llâh'ı musiki meclisleri tertip ederek bu meclislere katılmasının sağlığına faydalı olacağına ikna ederek sarayda bu türden meclislerin nadiren de olsa devam etmesini sağlamıştır.²⁹ Diğer yandan Hâkim Bi-Emri'llâh Kahire ve çevresinde musiki meclislerini yasaklayıp saraylardan musikîşinasları bir süre uzaklaştırmış olsa da diğer bazı bölgelerdeki emirlerin musikîşinasları himaye ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Hâkim Bi-Emri'llâh'ın Hımuş ve çevresine vali tayin ettiği Naşru'llâh b. Bezzâl'in sarayında nedimi olarak bulunan Ebû'l-Hüseyn İbnu's-Şâmiyye'nin çok zeki bir müzisyen olup karşısındaki kişinin durumuna göre şarkı söylediği ve bu yönüyle Naşru'llâh b. Bezzâl'i etkilediği rivayet edilmiştir.³⁰ Yine bu dönemin meşhur müzisyenlerinden Naşîratu'l-Muğannî de daha ziyade Ebû Naşr lakabıyla tanınmıştır. Ömrünün çoğunu Mısır'da geçiren Naşîratu'l-Muğannî, İbnu's-Şâmiyye'nin de yakın arkadaşlarından. Bu musikîşinasların çağdaşı olan ve birçok kez aynı meclislerde bulunan İbnu't-Taḥḥân ise İbnu's-Şâmiyye ve Naşîratu'l-Muğannî'yi beste hırsızlığı, şarkılarda bölümlenme hataları ve ikâ' gibi bazı konularda eleştirmiştir.³¹

Hâkim Bi-Emri'llâh'tan sonra tahta geçen Halife Zâhir el-Fâtîmî (hs. 411-427/1021-1036) ise babasının getirdiği tüm yasakları kaldırmış ve böylece musiki Fâtîmî sarayında ve halk arasında tekrar büyük ilgi görmeye başlamıştır. Zâhir el-Fâtîmî sarayda musiki meclislerini yeniden canlandırmış ve her fırsatta bu cemiyetlere bizzat iştirak etmiş ve cariyelerin musiki eğitimi almalarını istemiştir.³² Zâhir el-Fâtîmî ile aynı zamanda çok yakın bir dost olup halifenin sohbet meclislerine de sıklıkla katılan dönemin en meşhur musikîşinas ve bestekarlarından İbnu't-Taḥḥân, Zâhir el-Fâtîmî'den büyük himaye ve destek görmüştür. Sarayda tertip edilen musiki meclislerinin sorumlusu olmanın yanında cariyelerin ve çocukların musiki eğitimlerini de üstlenen İbnu't-Taḥḥân halifenin musiki konusunda sözüne en fazla değer verdiği kişilerden birisi olmuştur.³³

Halife Mustanşır Bi'llâh (hs. 427-487/1036-1094) dönemi de sarayda musikin ve musiki meclislerinin büyük ilgi gördüğü bir dönem olarak ifade edilir. Mustanşır Bi'llâh için de sarayda sıklıkla musiki meclisleri tertip ettiği ve bu meclislere iştirak etmeye özen gösterdiği ifade edilmektedir. Mustanşır Bi'llâh döneminin meşhur şarkıcılarından olan ve halifenin yakın ilgisine mazhar olan Taḥbâle, daha ziyade "Taḥbâletu'l-Mustanşır" (Mustanşır'ın

²⁹ Ferhât, *el-Fâtîmiyyûn*, 407; Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, 196.

³⁰ Bkz. İbn al-Taḥḥân, *Hâwî al-Funûn wa Salwat al-Maḥzûn*, 45-46.

³¹ Bkz. İbn al-Taḥḥân, *Hâwî al-Funûn wa Salwat al-Maḥzûn*, 29.

³² Kemâl Kîra, *Hayâtu'l-Âmme fî Mişr*, 326; Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, 196.

³³ İbn al-Taḥḥân, *Hâwî al-Funûn wa Salwat al-Maḥzûn*, 77-78.

Ṭabbāle'si) olarak anılmıştır. Fâtımî sarayında gerçekleştirilecek kutlamalar sırasında Ṭabbāle alt katta ekibi ile bekler, vakti geldiğinde ekibi ile merasim alayında yerini alarak şarkı söylerdi ve halifeyle beraber korteje eşlik ederdi. Fatimiler adına Büveyhilerin son devrinde yaşayan bir Türk kumandanı olan Besāsîrî'nin (ö. 451/1060) 450/1059 yılında Bağdat'ı teslim alıp hutbeyi Mustanşır Bi'llāh adında okuttuğu haberi geldiğinde ülkede büyük bir bayram havası esmiştir. Bu esnada Ṭabbāle'nin, huzurunda okuduğu bir şarkı dolayısıyla Mustanşır Bi'llāh çok memnun olmuş ve Ṭabbāle'den bir dilekte bulunmasını istemiştir. Ṭabbāle ise Mağş taraflarında bir araziyi istemiş ve bu isteği kabul edilince artık bahsi geçen arazi "Arḍu't-Ṭabbāle" (Ṭabbāle'nin arazisi) diye anılır olmuştur.³⁴ Mustanşır Bi'llāh'ın baş veziri Ebū Muḥammed el-Yāzūrî (ö. 450/1058-59) de özellikle sarayda cariyelerin ve çocukların musiki eğitimine büyük önem vermiş, bu konuda dönemin en meşhur bestekarı ve musiki icracısı olan İbnu't-Ṭaḥḥān'ı özel olarak vazifelendirmiştir. İbnu't-Ṭaḥḥān'ın kendisinden büyük himaye gördüğü Yāzūrî'nin şarkıcı cariyeleri toplayıp onların resimlerini dahi çizdiği ifade edilmektedir.³⁵

Mustanşır Bi'llāh'tan sonra küçük yaşta tahta oturan Halife Āmir Bi-Aḥkāmî'llāh'ın (hs. 495-524/1101-1130) da yine saraydaki cariyelerin yaptığı musiki icralarına ve rakslara olan aşırı ilgisinden söz edilmektedir. Āmir Bi-Aḥkāmî'llāh'ın haftanın üç günü Kahire'nin varoşlarında bulunan köşküne gittiği ve burada tertip ettiği müzikli eğlencelerine halkın da yoğun ilgi gösterdiği belirtilmiştir.³⁶ Ayrıca, Āmir Bi-Aḥkāmî'llāh'ın tahta geçmesinde büyük etkisi olan ve uzun yıllar devlet yönetiminde asıl söz sahibi olarak kabul edilen veziri el-Efḍal b. Bedr el-Cemālî (ö. 515/1121) de gösterişli bir hayata düşkünlüğü ile tanınırdı. Efḍal b. Bedr'in çok sayıda şarkıcı cariyeleri ve rakkasları olduğu ve onlarla sıklıkla eğlenceler tertip ettiği aktarılmıştır.³⁷

Halife Zāfir Bi-Emri'llāh (hs. 544-549/1149-1154) da diğer halifeler gibi şarkıcı cariyelere düşkünlüğü ile tanınan bir hükümdardı ve musiki ve raks en önemli eğlencesiydi. Ayrıca onun sarayında şarkı söylemede mahareti olan güzel sesli cariyeler kıymetli hediyelerden kabul edilirdi. Öyle ki Zāfir Bi-Emri'llāh 414-15/1024 yılında Sicilya valisine saraydaki bir grup şarkıcı

³⁴ Maḳrîzî, *el-Ḥiṭaṭ*, 3: 225-226; Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, 196-97; Ferhāt, *el-Fâtımiyyūn*, 480-81.

³⁵ 'Abdul'azîz b. 'Abdulcelîl, *Medḥal ilâ Kitâb (Ḥâvi'l-Funûn ve Selvetu'l-Maḥzûn)*, 104.

³⁶ Şâfi Muḥammed Selâm, *Ehlu'z-Zimme fî Misr fî'l-'Asri'l-Fâtımiyyi's-Sânî ve'l-'Asri'l-Eyyübî*, 213-219;

³⁷ Kemâl Kîra, *Ḥayātu'l-'Āmme fî Mişr*, 311.

cariyeyi hediye olarak göndermiştir. Bu uygulamayı yine Mağrib valisi içinde gerçekleştirmiştir.³⁸

Verdiğimiz bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Fâtımî halifeleri ve devlet adamlarının musikiye verdikleri önem bu sanatın Kahire başta olmak üzere hüküm sürdükleri şehirlerde gelişimine kayda değer etkileri olmuştur. Sarayda ve diğer mekanlarda tertip ettikleri musiki meclisleri ile musikişinasları himaye etmişler ayrıca sarayda cariyelerin musiki eğitimi almalarına özen göstermişlerdir.

2.2. Fâtımilerde Dini Merasimlerde Musikinın Kullanımı

İnsanın sahip olduğu dini inanışlar, diğer çeşitli etkenlerle birlikte uzun tarihi deneyimler üzerine bir sanat inşa etmiş, böylece inanışın simgelere dönüştürdüğü anlam kalıpları sonsuz bir görünüme kavuşmuştur. Bu anlamda din, tarihi seyrinden sahip olduğu formlara kadar sanatı her yönüyle etkilemiştir. İslam, dünyanın muhtelif coğrafyalarında farklı kültürel geçmişlere sahip milletler arasında yayıldığı için Müslüman toplumların sanat ve özellikle musikilerinde, kendilerine has milli çizgileri bulmak mümkündür.³⁹

İslam tarihinde dini günlere özel olarak tertip edilen resmi merasimlerde musikinın kullanılması açısından Fatımiler döneminde birtakım ilkler yaşanmıştır. Kaynaklarda aktarıldığına göre İslam tarihinde ilk defa devlet eliyle gerçekleştirilen resmi mevlid merasimleri Mısır'ı ele geçiren ve Kahire'yi bir ilim ve kültür merkezi haline getiren Mu'iz Li-Dîni'llâh tarafından başlatılmıştır.⁴⁰ Mu'iz Li-Dîni'llâh'ın başlattığı bu mevlid merasimleri sadece Hz. Peygamber'in doğum günü ile sınırlı kalmamış aynı zamanda Hz. 'Alî, Hz. Fâtıma, Hz. Hâsan, Hz. Hüseyin ve tahta oturan Fâtımî halifelerinin doğum günlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir ki buna "mevâlid-i sitte" (altı mevlid) adı verilmiştir.⁴¹ Ancak tertip edilen diğer mevlid törenlerinin Hz. Peygamber anısına gerçekleştirilen mevlid törenlerinden daha ihtişamlı olduğu da bazı kaynaklarda ifade edilmiştir.⁴² Fâtımiler tarafından düzenlenen bu mevlid merasimlerinde özellikle güzel sesli kâri'ler tarafından Kur'an-ı Kerim tilavet edildiği, kasideler ve ilahiler okunduğu belirtilmiştir. Ancak bu resmi merasimlerin daha ziyade saray

³⁸ Kemâl Kîra, *Hayâtu'l-Âmme fî Mişr*, 311; Abdulmun'im Sultân, *el-Muctema'ul-Misrî fi'l-'Asri'l-Fâtımî*, 217.

³⁹ Fatih Koca, "Türk Din Mûsikîsi Formu Olarak "Ta'rîf" ve Ta'rîf Bestesi," 637.

⁴⁰ Makrizî, *el-Hitat*, 2: 333-334; Ahmet Özel, "Mevlid," *DİA*, 29: 475.

⁴¹ Makrizî, *el-Hitat*, 1: 433, 490-93; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Târîhi*, 5: 250-51; Osman Çetin, "Tarihte İlk Resmi Mevlid Merasimleri", 74.

⁴² Ayvaz Gökdemir, "Türk Kültürü ve Mevlid", 39-51; Necdet Şengün, "Hz. Fatıma Mevlidi ve Vesiletü'n-Necat İle Mukayesesi," 419-38; İbrâhîm Hâsan Hâsan, *İslam Tarihi*, 364.

eşrafı ve üst düzey devlet erkanının katılımıyla icra edildiği, geniş halk kitlelerinin ise bu merasimlerde yer almadığı ifade edilmektedir.⁴³

İslam tarihinde ilk defa resmi olarak Fâtımiler tarafından mevlid törenlerinin tertip edilmesinin arka planında, hakim oldukları coğrafyalarda yaşayan Sünnilerin desteğini alma isteği, Abbasilerle olan rekabet gereği siyasi mesaj verme ve Şî'ilerin yanında Sünni İslam dünyasına da hakim olma isteği gibi sebeplerin bulunduğu dair değerlendirmeler yapılmıştır.⁴⁴ Fâtımiler Devleti'nin Eyyübiler tarafından ortadan kaldırılması sonrasında Selâhaddîn-i Eyyübî (hs. 567-589/1171-1193) tarafından bu resmi mevlid törenleri kaldırılmışsa da Selâhaddîn-i Eyyübî'nin kayın biraderi ve Erbil Atabegi Muzafferuddîn Kökböri (ö. 630/1233) bu uygulamayı yeniden başlatmıştır.⁴⁵

Fâtımiler'de müzisyenler çoğunlukla kadrolu görevlerde istihdam edilmekte ve bunun yanında çeşitli münasebetlerle ek ikramiyelerle, hediyelerle taltif edilmekte ve diğer birtakım imkânlarla donatılarak itibar görmekteydiler.⁴⁶ Hatta 516/1122 yılının Ramazan Bayramı törenine kadar törenler, halifenin önünde yer alan musiki korosunun icrâsı ile başlamaktaydı. Ancak Halife Âmir Bi-Ahkâmî'llâh, sözü edilen törende bu uygulamayı değiştirmiştir. Makrîzî, törene Kur'an kârileriyle giriş yapıldığını, törende Âl-i 'İmrân suresinin 14-26. ayetlerinin tilâvet edildiğini, musiki korosunun ise törene başladıktan sonra sahne aldıklarını aktarmıştır.⁴⁷ Bununla birlikte her iki taifenin görevi neticede aynı olup hepsinin vazifesi kulaklara haz, gönüllere coşku vermektir.

Fâtımiler döneminde dini törenlerde musikinın kullanımına verilecek örneklerden birisi de Kerbela merasimleridir. Bu merasimlerde müzisyenler baş aktörler arasında yerlerini almaktaydılar. Her sene Muharrem ayının ilk on günü boyunca gerçekleştirilen Kerbela merasimlerinde Fâtımiler Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi münasebetiyle yas tutar ve ağlardı. Bu törenlerde özellikle "kaşşâş" ya da "kuşşâş" diye bilinen müzisyenler görev alırdı. Bu kişiler Hz. Hüseyin'in Kerbela'da başına gelen hadiseleri etkileyici ve hazin bir eda ile anlatırlarken, "niyâhacı" olarak isimlendirilen güzel sesli diğer bir grup müzisyen ise ağıtlar yakarak dinleyenleri o atmosfere sokmaya çalışırlardı. Bu vazifelerde görev alanların devletin kadrolu ve

⁴³ Ferhât, *el-Fâtımiyyûn*, 406-7; Çetin, "Tarihte İlk Resmi Mevlid Merasimleri," 73-77.

⁴⁴ Gökdemir, "Türk Kültürü ve Mevlid," 39-51.

⁴⁵ İbn Hâllikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, 4: 113-121; Özel, "Mevlid", *DİA*, 29: 475-479; Recep Uslu, *Selçuklu Topraklarında Müsiki*, 25.

⁴⁶ Makrîzî, *el-Ĥiṭāṭ*, 2: 369; Ferhât, *el-Fâtımiyyûn*, 404.

⁴⁷ Makrîzî, *el-Ĥiṭāṭ*, 2: 212, 369-70; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Ĥunefâ'*, 2: 67,100.

maaşlı sanatçıları olup bu işler için özel olarak yetiştirildikleri zikredilmektedir.⁴⁸

Hâkim Bi-Emri'llâh, uzunca bir süre musiki ile meşgul olmayı ve çalgıları yasaklarken diğer taraftan sufilerin raks edip ilahi söyledikleri meclisler düzenlediği ve daha sonraki halifeler tarafından da bu âdetin devam ettirildiği ifade edilmektedir. Yine Âmir Bi-Aḥkâmi'llâh'ın da hicri 520/1126-27 yılında Qarâfe Kasrı'nı yenilediğini ve kasrın altında sufilerin ilahiler eşliğinde raks edeceği ahşap bir sahne yaptırdığı bilinmektedir.⁴⁹

2.3. Fâtımîler Dönemi Sosyal Hayatta Musikinin Yeri

Fâtımîler döneminde sadece saray eşrafı, devlet adamları ve soylu aileler arasında değil halk arasında da yoğun bir musiki kültürü oluşmuş ve musiki sosyal hayatta önemli bir yer edinmiştir. Mısır halkı, halifelerin ve yakınlarının da kimi zaman eşlik ettikleri özel toplantılar ve kutlamaların vazgeçilmezi olan musiki programlarını dinlemek için bayramlarda ve özel günlerde, Nil'in kıyısında veya diğer boş arazilerde bir gün veya daha uzun süreler boyunca toplanırlardı. Bunun örneklerinden birisi olarak "Nil'e vefa" törenleri gösterilebilir. Bu törenlerin yapıldığı günlerde Nil nehrinde insanlarla dolu çok sayıda sal ve kayık bulunur, bu törenlerde kariler tarafından Kur'an tilavet edilir, ilahiler söylenir ve daha sonra farklı çalgılar eşliğinde musiki toplulukları tarafından şarkılar ve ezgiler söylenirdi.⁵⁰ Bazen de halkın yoğun katılım gösterdiği bu programlar doğal güzelliklere sahip yerlerde tertip edilirdi. Örneğin o dönem Mısır'ın en büyük mesire alanlarından olan ve güzel bahçeleriyle bilinen Habeş Gölet'i çevresinde düzenlenen müzikli eğlenceler bunlardan birisidir. Ayrıca halkın ilgi gösterdiği bir diğer etkinlik ise Nil nehrine nazır manastırlarda musiki icralarının ve raksların yapıldığı festivallerdi. Hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin katıldığı bu eğlenceler için kullanılan manastırlardan bazıları Gize'deki Nahyâ Manastırı ve Habeş Gölet'i yakınındaki Tora Manastırı'dır. Kahire yakınlarındaki Muḳaṭṭam Dağı'nın zirvesinde yer alan ve çevresinde çiçek bahçeleri ve manzarasıyla ünlü Deyru'l-Ḳuseyr Manastırı da müzikli eğlencelerin düzenlendiği bir diğer mekandır. Toplum bu festivallerde yemek, içmek, musiki dinlemek ve rakkasları izlemek için büyük miktarda paralar harcadı. Bu festivallerde aynı zamanda performanslarını beğendikleri şarkıcı cariyeleri ve rakkasları satın alabiliyorlardı.⁵¹

Fâtımî toplumunun musiki ve eğlenceye olan tutkusu sonucu bazı tasvip edilmeyen ve aşırıya kaçan davranışlar da ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı

⁴⁸ Maḳrîzî, *el-Ḥiṭaṭ*, 2: 348.

⁴⁹ Ferhât, *el-Fâtımiyyûn*, 406-7.

⁵⁰ Ferhât, *el-Fâtımiyyûn*, 406-7.

⁵¹ Kemâl Kîra, *Ḥayâtu'l-Âmme fi Mişr*, 325-27.

Halife Hâkim Bi-Emri'llâh tarafından toplumun işret meclisleri tertip ederek müzikli eğlenceler yapması menedilmiş, çalgıların satışı yasaklanarak görüldüğü yerde kırılması veya yakılması istenmiş, muğannîlerin de sürgün edilmesi gibi bazı kararlar alınmıştır. Fâtımî toplumunun musikiye olan ilgisinde, getirilen bu katı kurallar sonucu Hâkim Bi-Emri'llâh döneminde bir gerileme söz konusu olsa da Halife Zâhir el-Fâtımî iktidarında Hâkim Bi-Emri'llâh'ın yasakladığı içki tüketme, eğlence, musiki ve raks ile ilgili yasakların kaldırılması ile toplumun musikiye olan ilgisi tekrar artmaya başlamıştır. Halife Zâhir döneminde musiki ve işret meclisleri halk arasında o kadar yayılmıştır ki Recep, Şaban ve Ramazan gibi kutsal aylarda dahi halkı rahatsız eder derecede bu tür eğlencelerin düzenlenir olmasından dolayı Zâhir el-Fâtımî bir ferman yayınlayarak bu tür meclislerin açıktan yapılmasına sınırlamalar getirmiştir.⁵²

Fâtımî toplumunun musiki ile iç içe olduğu başlıca dini ve milli günleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

Müslümanlara ait dini günler: Hicri yılbaşı kutlamaları, mevâlid-i sitte merasimleri, kandil geceleri, Ramazan ayı merasimleri, Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı, 'Aşâra günü, Ğadîr-i Hüm merasimi, Naşr Kutlaması.

Kıbtîlere (Hıristiyanlar) ait dini günler: Nevrüz bayramı, Vaftîz bayramı, Hamîsu'l-'Ahd yortusu, Milat kutlaması, Haç bayramı, Şehid bayramı ve Zeytûn bayramı.

Milli Bayramlar ve Şenlikler: Mikyâsın ölçülmesi ve Hâlic'in açılması şenliği, Nil'e vefa şenlikleri, Nikah merasimleri, hanedan mensuplarının doğum günü kutlamaları.⁵³

2.4 Fâtımiler Dönemi Musiki Konusunda Eser Telif Eden Müellifler

İslam dünyasında musikiye dair telif edilen ilk eserler, musikinin sosyal hayatın bir parçası haline gelmeye başladığı ve profesyonel olarak musiki sanatı ile ilgilenen kişilerin giderek arttığı Emevîler döneminde, Yunus el-Kâtib tarafından kalem alınmıştır.⁵⁴ Birçok meşhur musikişinasın yetiştiği ve musikinin bir ilim dalı olarak temel kaidelerinin ortaya konulmaya çalışıldığı 'Abbâsiler döneminde ise musiki ilminin nazari ve ameli yönüne dair telif edilen eserler için belirgin bir artıştan söz edilebilir. Bu dönemde Aruz ilminin kurucusu kabul edilen Hâlıl b. Aḥmed (ö. 175/791) başta olmak üzere 'Abbâsî halifeleri tarafından yakın ilgi gören saray musikişinasları İbrâhîm

⁵² Kemâl Kîra, *Hayâtu'l-'Âmme fî Mişr*, 326; Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, 196.

⁵³ Fâtımiler dönemi dini ve milli bayramlar hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrâhîm Eyyûb, *et-Târihu'l-Fâtımî el-İctimâ'î*, 219-247; Ferhât, *el-Fâtımiyyûn*, 450-79; Kemâl Kîra, *Hayâtu'l-'Âmme fî Mişr*, 312-24.

⁵⁴ Hakkında bilgi ve telif ettiği eserler ile ilgili bkz. Ahmet Hakkı Turabi, "Yûnus el-Kâtib," *DİA*, 43: 607-608.

el-Mevşilî (ö. 188/804), İbn Câmî (ö. 192/808), İshâk el-Mevşilî (ö. 235/850), İbnu'l-Munecim (ö. 300/912) gibi "ğinâ ekolü"nü temsilcileri tarafından çeşitli musiki eserler kaleme alınmıştır.⁵⁵ Ayrıca Beytu'l-Hikme'de tercüme edilen Grek musiki eserlerinin de etkisi ile İslam filozoflarının musikiyi riyazi ilimler arasında değerlendirdikleri ve bu minvalde eserler telif ettikleri görülmektedir. Genellikle "sistemci ekol" diye tabir edilen bu ekolün ilk temsilcisi ve musiki nazariyatına dair eser telif eden ilk İslam filozofu Kindî'dir (ö. 252/866[?]). Kindî'yi, Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve diğer meşhur İslam filozofları takip etmiştir.⁵⁶ 'Abbâsîlerin hüküm sürdükleri geniş coğrafyada yoğun bir şekilde musiki ilmine yönelik eser telifleri devam ederken aynı dönemde Fâtımîlerin hakim olduğu Kuzey Afrika ve Mısır bölgelerinde de sayıca daha az olmakla beraber musikiye dair eserler telif edilmekteydi. Tespitlerimize göre Fâtımîler döneminde musiki üzerine eser telif eden müellifler ve eserlerini günümüze ulaşıp ulaşmamasına ve önem sırasına göre değerlendirmeye çalışalım.

2.4.1. Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. eṭ-Ṭahhân (ö. 5./11. Asrın İkinci Yarısı)

Fâtımîler döneminin en meşhur muğannî, bestekar ve üdîlerinden olan Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. eṭ-Ṭahhân'ın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir ve hayatına dair tarihi kaynaklarda sınırlı bilgilere yer verilmektedir. Onun hakkında bilgi veren nadir isimlerden birisi Şamlı tarihçi İbnu'l-'Adîm'dir (ö. 660/1262). *Buğyetu't-Ṭaleb fî Ṭārihi Haleb* adlı kitabında İbnu'l-'Adîm, İbnu't-Ṭahhân'ı edebiyat alanında uzman olmasının yanında meşhur bir muğannî olarak tarif etmiştir.⁵⁷

İbnu't-Ṭahhân ile ilgili en detaylı bilgi ünlü tarihçi İbn Sa'îd el-Mağribî (ö. 685/1286) tarafından verilmiştir. İbn Sa'îd el-Mağribî, *en-Nucümü'z-Zāhire fî Ḥulā Hadreti'l-Kāhire* isimli eserinde Ebû'l-'Abbās el-Kurṭubî'den (ö. 656/1258) naklen İbnu't-Ṭahhân'dan şöyle söz etmiştir:

İbnu't-Ṭahhân'ın bestekarlıkta önemli bir yeri vardır. Mısır şarkılarının çoğu onun bestesidir. Muhammed b. el-Ḥasan el-Hüseynî el-Āfisāsî'nin

⁵⁵ Arap-İslam musikisinde ğinâ veya klasik diye tabir edilen ekol hakkında bilgi için ve bu ekolün temsilcileri kabul edilen isimler hakkında bilgi için bkz. Ahmet Hakkı Turabi, "İlk Dönem İslam Dünyasında Musikî Çalışmalarına Bakış," 240-246; Mehmet Tıraşçı, *Türk Musikisi Nazariyatı Tarihi*, 46-49; Turabi, "İlk Koro Kurucusu ve Şefi İbrâhim el-Mevsilî," 177-193; Turabi, "İshâk el-Mevsilî," *DİA*, 22: 536-537; Turabi, "İbn Câmî, Kureyşli Meşhur Muğannî ve Bestekâr," 161-173; Turabi, "İbnu'l-Müneccim ve Risâle fi'l-Mûsikâ Adlı Eseri," 201-222.

⁵⁶ 'Abbâsîler döneminde musikiye dair eser telif eden filozoflar ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Turabi, "İlk Dönem İslam Dünyasında Musikî Çalışmalarına Bakış," 240-246; Tıraşçı, *Türk Musikisi Nazariyatı Tarihi*, 46-75; Turabi, "el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri," (yüksek lisans tezi); Turabi, "İbn Sînâ-Mûsikî," *DİA*, 20: 336-337; Alaeddin Jebrini, "Fârâbî-Mûsikî," *DİA*, 12: 162-163.

⁵⁷ Ebû'l-Kâsım İbnu'l-'Adîm, *Buğyetu't-Ṭaleb fî Ṭārihi Haleb*, 10: 4624.

Ruznāmetu'l-Muḥādişeti li'ş-Şerīf⁵⁸ adlı eserinde ondan şöyle bahsedildiğini okudum: İbnu't-Ṭaḥḥān'dan bir şarkı söyledim... Onu (hicri) 449 yılı sonunda Mısır'a girdiğimde gördüm. İbnu't-Ṭaḥḥān güzel kıyafetleri olan bir yaşlıydı. İyi giyimliydi ve Mısır eşeklerinden bir eşeğe binmişti. Eşeğinin yöresel ve ağır bir semeri vardı. Onun elinin altında bir kölesi vardı. Vezir Yāzūrī'nin yanında iyi bir mevkiye sahipti ve vezirin cariyelerine müzik öğretiyordu. İbnu't-Taḥḥān'ın Cāmi'u'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn adında, musiki ve musikişinaslar hakkında bir kitabı vardır.⁵⁹

Ḳurtubī'nin naklettiğine göre İbnu't-Ṭaḥḥān'ın 449/1057 yılında yaşlı birisi olarak hala hayatta olduğu ve Veziri Yāzūrī'nin yakınında olduğu ortaya çıkmaktadır. Yāzūrī (ö. 450/1058), Fâtımî halifelerinden Mustanşır Bi'llāh tarafından 442/1050 yılında baş vezir vazifesine getirilmiş ve 450/1058 yılına kadar sekiz sene bu vazifeyi sürdürmüştür.⁶⁰ İbnu't-Ṭaḥḥān'ın, kendi kitabında naklettiği bazı hikayeler ise, halifesi Zāhir el-Fâtımî ile yakın dost olduğu ve onun meclislerine iştirak ettiğini doğrulamaktadır. Zāhir el-Fâtımî, 411-427/1021-1036 yılları arasında Fâtımî devletini yönetmiştir.⁶¹ İbnu't-Ṭaḥḥān yine eserinde, 360/971 yılında vefat ettiği bilinen⁶² Fâtımilerin Suriye emiri Ca'fer b. Fellāh'la arasında geçen bir olaydan bahsetmiştir.⁶³ Bu verdiğimiz bilgilerden dolayı İbnu't-Ṭaḥḥān'ın, hicri 4-5./miladi 10-11. asırlar arasında yaşadığı ve 449/1057 yılından sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. İbnu't-Ṭaḥḥān ömrünün büyük bir kısmını Mısır'da geçirmiş olsa da eserinde Halepli kimi şairlerin onu öven şiirlerine yer vermesi, Halep, Şam ve Ḥumuş gibi yerlerde geçen bazı olayları anlatması, onun Suriye bölgesinde de bir müddet yaşamış olabileceğine işaret etmektedir.⁶⁴

İbnu't-Ṭaḥḥān'ın yaşadığı dönemle ilgili olarak 19. ve 20. asırda kaleme alınan bazı kitaplarda ise hatalı bilgilere rastlanmaktadır. Örnek olarak; Corci Zeydan'ın (1861-1914), *Tāriḥu Ādābi'l-Luḡati'l-'Arabiyye* adlı eserinde İbnu't-Ṭaḥḥān'ın, 656/1258 yılında 'Abbāsī Devleti'ni yıkan Moğollar döneminde yaşadığına dair yanlış bir bilgi aktarmıştır.⁶⁵ Farmer ise *The Sources of Arabian Music* adlı eserinde İbnu't-Ṭaḥḥān'ın 8./ 13. asırda yaşadığını belirtmişse de bu bilginin de yanlış olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶

⁵⁸ Klasik kaynaklarda Ḳurtubī'nin zikrettiği bu eserle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

⁵⁹ İbn Sa'īd el-Mağribī, *Nucūmu'z- Zāhire fī Ḥulā Hazreti'l-Kāhire*, 315-16; Ḥayruddin Zirikli, *el-A'lām*, 6: 84.

⁶⁰ Abdülkerim Özyayın, "Müstansır-Billāh," *DİA*, 32: 119-121.

⁶¹ Murat Öztürk, "Zāhir el-Fâtımî," *DİA*, 44: 88-89.

⁶² Bkz. Fuad, "Fâtımiler," *DİA*, 12: 228-237.

⁶³ Bkz. İbn al-Ṭaḥḥān, *Ḥāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 77.

⁶⁴ Bkz. İbn al-Ṭaḥḥān, *Ḥāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 45,58.

⁶⁵ Corci Zeydan, *Tāriḥu Ādābi'l-Luḡati'l-'Arabiyye*, 3: 1063-64.

⁶⁶ Henry George Farmer, *The Sources of Arabian Music*, 57.

İbnu't-Ṭaḥḥān, Mısır'da kendi döneminde ve sonrasında bilinen birçok şarkının bestekarıdır. Ayrıca Halife Ḥākim Bi-Emri'llāh'ın veziri Berceṣvān, Halife Zāhir el-Fāṭimī ve Halife Mustanşır Bi'llāh'ın veziri Yāzūrī'nin her daim himaye ve desteğini almış, sarayda tertip edilen musiki meclislerinin müdavimi, saraydaki cariyelerin ve çocukların musiki eğitiminden sorumlu olması gibi özelliklerine bakılırsa döneminin en meşhur musikîşinaslarından birisi olduğu söylenebilir.

İbnu't-Ṭaḥḥān'ın musikiye dair kaleme aldığı *Ḥāvi'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn* isimli kitabı, Fāṭimiler döneminde kaleme alınıp günümüze ulaşabilmiş bilinen tek musiki kitabıdır.⁶⁷ *Ḥāvi'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn* diğer klasik musiki kaynaklarından ayıran en önemli yönlerinden biri Cahiliye döneminden itibaren Fāṭimiler döneminde müellifin hayatta olduğu yıllara kadar yaşamış beş yüze yakın muğanninin isimlerinin tasnifli olarak kitapta yer almasıdır.⁶⁸ İbnu't-Ṭaḥḥān, kendisinin de yaşadığı Fāṭimiler dönemine konumlandığı muğannilerle ilgili olarak "Mısırlı erkek muğanniler", "Mısırlı kadın muğanniler", "Mısır'da kölelerden olan muğanniler", "Şamlı erkek muğanniler" ve "Şamlı kadın muğanniler" olmak üzere beş ayrı başlık altında iki yüz civarında isim zikretmiştir.⁶⁹ Bu özelliğiyle *Ḥāvi'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn*, musiki tarihi açısından müzisyenlerden kronolojik sıraya göre tasnif edilmiş olarak söz eden nadir bir kitaptır diyebiliriz.

Ḥāvi'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn, musikinin ameli ve ilmi konularının işlendiği iki ana bölüm ve bu iki bölümde toplam yüz iki başlık bulunan ansiklopedik bir eserdir. Kitapta musikinin tanımı, musiki felsefesi, musikinin fazileti, tesiri, nağme, cins, perde, lâḥin türleri, telḥīn, ikā' vb. gibi daha birçok nazari konunun yanında, müzisyenin vasıfları, müzisyenlerin eğitimi, musiki meclislerinde dikkat edilmesi gerek konular, musiki icrasını ve ikā'ı güzelleştiren yöntemler, müzik dinleme adabı, boğaza iyi gelen ve zarar veren şeyler vb. gibi icraya yönelik daha birçok ameli konular işlenmiştir.⁷⁰

2.4.2. Ebū's-Şalt ed-Dānī (ö. 529/1134)

Ebū's-Şalt Umeyye b. 'Abdi'l-'Azīz ed-Dānī, aslen Endülüslü bir alimdir ve 460/1068 yılında Endülüs'ün doğu bölgesinde bulunan Dāniye'de dünyaya gelmiştir. Genç yaşlarında Endülüs'te çeşitli alimlerden felsefe, tıp, fizik,

⁶⁷ Eser üzerinde 2020 yılında bir doktora çalışması yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Muhammet Sevinç, "İbnu't-Taḥḥān'ın *Ḥāvi'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn* Adlı Mūsikī Eseri (Tahkik ve İnceleme)," (doktora tezi).

⁶⁸ Bkz. Ibn al-Ṭaḥḥān, *Ḥāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 34-38, 108-18.

⁶⁹ Bkz. Ibn al-Ṭaḥḥān, *Ḥāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 112-17.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. Ibn al-Ṭaḥḥān, *Ḥāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*.

matematik, geometri, astronomi, edebiyat ve musiki dersleri alarak kendisini geliştirmiştir. Yirmi yaşında Fâtımilerin hüküm sürdüğü Mısır'a gitme niyetiyle Endülüs'ten ayrılmış ve bir süre İskenderiye'de bulunmuş, Halife Âmir Bi-Ahkâmi'llâh döneminde ise Kahire'ye yerleşmiştir. Ebû's-Şalt, Halife Âmir Bi-Ahkâmi'llâh'ın veziri Efđal b. Bedr el-Cemâlî'den yakın ilgi görmüş ve onun katipliğini de yapmıştır. Kendisini aynı zamanda siyasi çekişmelerin içerisinde bulan Ebû's-Şalt, Mısır'dan ayrılmış ve bir süre İskenderiye'de sonra da Kuzey Afrika'da Fâtımilerin vekili olan Şanhâciler'in merkezi Mehdiye'de Emîr Yaḥyâ b. Temîm'in hizmetinde bulunmuştur. Ebû's-Şalt tekrar Mısır'da bir süre daha bulursa da nihayetinde Mehdiyye'ye dönmüş ve 529/1134 yılında burada vefat etmiştir.⁷¹

Fâtımî devlet yöneticilerinin ve Şanhâciler'in desteği ile başta meşhur *er-Risâletu'l-Mışriyye* olmak üzere birçok alanda 14 kitap te'lif eden Ebû's-Şalt, musikiye dair ise *Risâle fi'l-Mūsikî* adıyla bilinen eserini kaleme almıştır. Bu eserin aslı kayıp olup günümüze ulaşmamıştır ancak eserin anonim bir İbranice tercümesi Bibliothèque Nationale'da bulunmaktadır. Bu mevcut İbranice tercüme ise *Simplicia* ismiyle Villanova'da Ardaldo tarafından Latince'ye tercüme edilmiştir.⁷² Döneminin önemli ilim adamlarından olan ve hemen her alanda önemli hizmetleri bulunan Ebû's-Şalt'ın musiki konusunda sadece *Risâle fi'l-Mūsikî* adlı eseri kaleme almakla kalmadığı, aynı zamanda musiki icrasını da çok iyi bilen bir üdî ve bestekar olduğu belirtilmiştir. Kuzey Afrika'da yaygın olarak bilinen anonim birçok şiiri bestelediği ve asırlar boyu bu bestelerinin okunduğu ifade edilen⁷³ Ebû's-Şalt'ın Kuzey Afrika musikisine önemli etkileri olduğu söylenmiştir.⁷⁴

2.4.3. 'İzzu'l-Mulk 'Ubeydullâh b. Aḥmed el-Musebbihî (ö. 420/1029)

Meşhur Fâtımî tarihçisi olarak biline 'Ubeydullâh b. Aḥmed el-Musebbihî, 366/977 yılında Mısır'ın Fustât şehrinde dünyaya gelmiştir. Dönemin Mısır'ında itibarlı bir aileye mensup olduğu söylenen Musebbihî, 398/1008 yılından itibaren Hâkim Bi-Emri'llâh'ın hizmetinde bulunmuş, Fâtımî ordusunda da görev almasından dolayı "Emîr" unvanı ile de anılmıştır. Devlet kademelerinde valilik, divan başkanlığı gibi önemli görevler alan Musebbihî, Zâhir el-Fâtımî'nin meclisinde de bulunmuştur. Hayatını çoğunlukla Fustât'ta geçiren Musebbihî 420/1029 yılında vefat etmiştir.⁷⁵

⁷¹ Akpınar, "Ebû's-Salt ed-Dânî," *DİA*, 10: 340-342.

⁷² Akpınar, "Ebû's-Salt ed-Dânî," *DİA*, 10/340-342.

⁷³ Mağribî, İbn Sa'îd. *el-Muğrib fi Hule'l-Mağrib*, 1: 261-262; Ebû Bekr İbn Ḥallikân, *Vefâyātu'l-A'yan ve Enbâu' Ebnâi'z-Zemân*, 1: 243-247; Ebû'l-'Abbâs İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ' fi Ṭabaqâti'l-Eṭibbâ'*, 501-15.

⁷⁴ Bkz. Henry George Farmer, *A History of Arabian Music*, 221-22.

⁷⁵ Eymen Fuâd, "İzzü'l-Mülk Ubeydillâh b. Ahmed el-Müsebbihî," *DİA*, 10: 81-82.

Tarihçiliği ile öne çıkan Musebbihî'nin, başta Mısır tarihi hakkında önemli bir kaynak olarak kabul edilen *Ahbāru Mişr* olmak üzere birçok konuda yirmi sekiz kitap kaleme aldığı belirtilmektedir. Musebbihî'nin *Ahbāru Mişr* adlı eserinin bir bölümü dışında diğer tüm eserleri kaybolmuştur.⁷⁶ Aynı zamanda musikişinas bir kişilik olduğu ifade edilen Musebbihî'nin musikiye dair kaleme aldığı eseri ise *Muhtāru'l-Egānī ve Me'ānihā* adlı kitabıdır.⁷⁷ Günümüze ulaşamayan bu eserin muhtevası hakkında da herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

2.4.4. İbnu'l-Heysem (ö. 432/1040?)

Optik ilminin kurucusu olarak bilinen ve bu ilme yaptığı katkılarla meşhur olan İbnu'l-Heysem, aslen Basralı'dır. Döneminin önemli ilim ve kültür merkezleri olan Bağdat, Şam ve Kahire'deki çevrelerden istifade etmek suretiyle kendisini geliştiren İbnu'l-Heysem bir dönem Basra'da Buveyhîlerin veziri olarak vazife yapmıştır. Fâtımî Halifesi Hâkim Bi-Emri'llâh tarafından Nil nehri üzerine bir baraj inşa etmesi için Mısır'a davet edilen İbnu'l-Heysem çalışmalarına Mısır'da devam etmiş, aynı zamanda bazı devlet görevlerinde de bulunmuştur. Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Mısır'da kesin olmamakla beraber 431-432/1040 yılında vefat etmiştir.⁷⁸

İbnu'l-Heysem farklı alanlarda yaptığı birçok bilimsel çalışmaları ile bilinmektedir. Musikinin hayvanlar üzerinde tesiri üzerine de bilimsel çalışmalar yaptığı bilinen İbnu'l-Heysem bu konuda *Risāle fî Te'sîri'l-Luḥûni'l-Mūsîkiyye fî'n-Nufûsi'l-Ḥayvāniyye* adlı eserini kaleme almıştır. İbnu'l-Heysem, diğer taraftan Antik Yunan döneminin ünlü matematikçilerinden olan Öklid'in *mûzik üzerine telif ettiği Armonica adlı eserine yaptığı bir şerh çalışması olan Şerḥu'l-Armûnikâ li-Uḳlîdis*⁷⁹ adlı eseri kaleme almıştır. İbnu'l-Heysem'in bahsi geçen bu iki eseri de günümüze ulaşamamıştır.

2.5. Fâtımîler Döneminde Kullanılan Çalgılar

Fâtımîler döneminde müzisyenler diğer Arap coğrafyasında da kullanıldığı üzere yaygın olarak "ūd", "rebâb", "tanbūr", "ḳanūn", "mi'zef" gibi telli sazlar ile "ney", "mizmâr", "şaffāra" (flüt) gibi üflemeli çalgı aletleri kullanmışlardır. Vurmalı çalgılardan ise sıklıkla kullanılanları "davul", "def", "bûḳ" (trompet) gibi aletlerdi. Bu çalgılardan bazılarının evsafi ve icra edilme şekilleri hakkında Maḳrîzî birtakım bilgiler vermiştir.⁸⁰

⁷⁶ Fuâd, "el-Müsebbihî," *DİA*, 10: 81-82.

⁷⁷ İbn Ḥallikān, *Vefâyātu'l-A'yân*, 4: 377-380.

⁷⁸ Hüseyin Gazi Topdemir, "İbnü'l-Heysem," *DİA*, 21: 82-87.

⁷⁹ İbn Ebî Uşaybî'a, *Uyûnu'l-Enbâ' fî Ṭabakâti'l-Eṭṭibbâ'*, 558; 'Abdulcelîl, *Medḥal ilâ Kitâb*, 111; Topdemir, "İbnü'l-Heysem," *DİA*, 21: 82-87.

⁸⁰ Maḳrîzî, *el-Ḥiṭaṭ*, 2: 358; Ferhât, *el-Fâtımiyyûn*, 405.

Fâtımilerde ayrıca özel amaçlarla kullanılan bir takım musiki aletlerinden de söz edilmektedir. Örneğin halifeyi selamlamak amacıyla kullanılan “selamlama trompetleri” olarak isimlendirilen çalgılar ve yine “el-ğaribe” denen ve özellikle musiki korosunu toplamak amacıyla kullanılan büyük ölçekli davullar bunlardan bazılarıdır.⁸¹

Fâtımî saray müzisyenlerinden İbnu't-Ṭaḥḥān ise profesyonel bir üd icracısı olmasının yanında *Hāwī'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn* adlı eserinde udun yapımına ve özelliklerine dair çok detaylı bilgilere yer vermiştir.⁸² Ayrıca eserinde yukarıda zikrettiğimiz çalgıların yanında “erğānūn”, “kaysāra”, “şelyāk”, “şalīḥ” ve “kenkele” gibi çalgılar hakkında da verdiği bilgilerden yola çıkarak Fâtımiler döneminde bu çalgıların da musikişinaslar tarafından kısmen kullanılmış olabileceği ihtimal dahilindedir.⁸³

Sonuç

İslam tarihinde 4-6/10-12. asırlar arasında takriben üç asırlık varlıkları süresince siyasi, dini ve iktisadi alanların yanında ilim, kültür, sanat ve edebiyat alanlarında ortaya koydukları farklı anlayışlarıyla adından söz ettiren Fâtımilerin, musikiye karşı tutumunun, dönemin musiki kültürünün ve Fâtımî sarayındaki musikişinasların konumunun bugüne kadar musiki tarihi çalışmalarında yeterince ele alınmadığı düşünülmektedir. Nitekim bunun en temel sebebi olarak Fâtımilerin musiki kültürüne dair kaynakların yetersizliği ya da çoğunun günümüze ulaşamamış olması gibi hususlar gösterilebilir.

Bu çalışmada öncelikle Fâtımilerin mimari başta olmak üzere güzel sanatlar ve edebiyatına dair genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra dönemin musiki kültürü ve devlet ricalinin musiki ve musikişinaslara olan tutumu, Fâtımiler toplumunun dini ve ictimai yaşantısında musiki ile olan ilişkisi, musiki üzerine telif edilen eserler ve müellifleri, kullanılan çalgıların durumu gibi hususlar alt başlıklar halinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Kuzey Afrika'da 296/909 yılında kurulan Fâtımilerin, 358/969 yılında Mu'iz Li-Dīnillāh döneminde özellikle Mısır'ı ele geçirip Kahire'nin de başkent yapılması sonrası bir ilim, kültür ve sanat merkezi haline getirilmesiyle birlikte musiki sanatı ile olan ilişkisinin belirgin bir şekilde arttığı anlaşılmıştır. Mu'iz Li-Dīnillāh dönemiyle birlikte ilk defa Fâtımî saraylarında musiki meclislerinin kurulduğu, profesyonel müzisyenlerin sarayda himaye edildiği, cariyelere ve çocuklara musiki eğitimi verildiği, resmi devlet törenlerinde ve diğer sivil merasimlerde Fâtımî sarayı

⁸¹ Ferhāt, *el-Fâtımiyyūn*, 406.

⁸² Bilgi için bkz. İbn al-Ṭaḥḥān, *Hāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 169-74.

⁸³ Bilgi için bkz. İbn al-Ṭaḥḥān, *Hāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn*, 208-14.

tarafından görevlendirilen musikişinasların önemli bir misyona sahip olduğu, halkın dini ve sosyal hayatında musiki ile daha fazla hemhal olduğu tespit edilmiştir. Özellikle dini musikide büyük önem taşıyan mevlid merasimleri İslam tarihinde ilk defa resmi devlet törenleri ile Fâtımiler döneminde gerçekleştirilmeye başlanmış olması önemli bir gelişmedir. Yine Muharrem ayında Hz. Hüseyin'in ve diğer Kerbelâ şehitlerinin anılması için gerçekleştirilen matem törenlerinde, dini bayramlarda, kandil gecelerinde ve diğer dini günlerde okunan kuran kıraatleri, mersiyeler, ilahiler vs. dönemin dini musiki kültürüne dair ipuçları vermektedir. Ayrıca Fâtımî toplumunun bir araya geldiği milli bayramlar ve diğer özel zamanlarda musikin ve raksın vazgeçilmez bir eğlence unsuru olduğu, insanların musikişinasların icralarını dinlemeye ve rakkasların rakslarını izlemeye büyük rağbet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu konuda kimi zaman kurulan işret meclislerinde toplum huzurunu bozacak hal ve davranışların ortaya çıktığı, bundan dolayı halkın musiki meclisleri tertip etmesinin bazı zamanlarda yasaklandığı ve musiki ile ilgili çeşitli sınırlamaların getirildiği de tespit edilmiştir.

Fâtımiler döneminde muğanniler arasında sıklıkla “ūd”, “rebâb”, “tanbūr”, “kanūn”, “mi'zef”, “ney”, “mizmâr”, “şaffâra”, “davul”, “def”, “būk” gibi çalgıların kullanıldığı, diğer taraftan sarayda özel amaçlarla kullanılan “selamlama trompetleri” ve “ğaribe” adı verilen büyük ölçekli davulların kullanıldığı görülmüştür.

Fâtımiler döneminde musiki ilmi konusunda ise halifeler ve devlet yöneticilerinin himayesiyle başta Ebū'l-Hüseyin Muhammed b. eṭ-Ṭaḥḥân olmak üzere, Ebū'ş-Şalt ed-Dānī, 'İzzu'l-Mulk 'Ubeydullāh el-Musebbihī ve İbnu'l-Heysem gibi dönemin musiki bilginleri tarafından bazı eserlerin kaleme alındığı tespit edilmiştir. Her biri musiki ilmi açısından oldukça değerli olduğu tahmin edilen bu eserlerden sadece İbnu't-Ṭaḥḥân'ın *Hāvi'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn* adlı eseri günümüze ulaşabilmiştir. Ebū'ş-Şalt ed-Dānī'nin *Risāle fi'l-Mūsikī*, 'Ubeydullāh el-Musebbihī'nin *Muḥtârū'l-Eğānī ve Me'ānīhā* ve İbnu'l-Heysem'in *Risāle fi Te'sīri'l-Luḥūnī'l-Mūsikīyye fi'n-Nufūsi'l-Hayvāniyye ve Şerḥu'l-Armūnikā li-Uḳlīdis* adlı eserleri ise günümüze ulaşmamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
/ The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- ‘Abdulcelil, ‘Abdul‘aziz b.. *Medhal ilā Kitāb (Ḥāvi'l-Funūn ve Selvetu'l-Maḥzūn)*. Mağrib: Aḳādīmiyyetu'l-Memleketi'l- Mağribiyye, 2004.
- Akpınar, Cemil. “Ebū’s-Salt ed-Dānī.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 10: 340-42.
- Al-Dhiesat, Hayel Khalifa Ibrahim. “Society and Culture Under The Fatimids in Maghreb and Egypt: 909-1171 A.D.” Doktora Tezi, Department of Hsitory Faculty of Arts The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara, 2007.
- Barrucand, Marianne. *L’Egypte Fatimide Son Art et Son Histoire*. Paris: l’Université de Paris-Sorbonne, 1999.
- Beksaç, Engin. “Fâtımiler - Sanat.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 12: 237-240.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Waraḳāt ‘ani’l-Ḥadāratı’l-‘Arabiyya.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968): 219-24.
- Çelik, Aydın. *Fâtımiler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Çelik, Aydın. *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2008.
- Çetin, Osman. “Tarihte İlk Resmi Mevlid Merasimleri.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2: 2 (1987): 73-76.
- Fıkriyat Gazetesi. “Doğu İslâm ülkelerinden farklı bir sanat anlayışı: Fatimî dönemi.” <https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2018/01/20/dogu-islam-ulkelerinden-farkli-bir-sanat-anlayisifatim-donemi>.
- Erbaş, Furkan. “Fâtımî Şâiri Temîm b. Mu’iz-Lidînilâh.” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22: 1 (2022): 182-98.
- Eyyüb, İbrâhîm. *et-Târihu'l-Fâtımî el-İctimā‘i*, Kâhire: eş-Şirketu'l-‘Alemiyye Li'l-Kitâb, 1997.
- Farmer, Henry George. *A History Of Arabian Music*. London: Burleigh Press, 1929.
- Farmer, Henry George. *The Sources of Arabian Music*. Leiden: E. J. Brill, 1965.
- Ferhât, Şeyḫ Rıdâ. *el-Fâtımiyyūn Târiḫuhum ve Âşârihim fî Mıṣr*. Beyrüt: Kitâb-Nâşirūn (Books-Publisher), 2013.
- Gökdemir, Ayvaz. “Türk Kültürü ve Mevlîd.” *TDV 12-17 Ekim Kutlu Doğum Haftası Tebliğleri*, içinde, 39-51. Ankara: TDV Yayınları, 1990.
- Ḥasan, İbrâhîm Ḥasan. *İslam Tarihi*. Çeviren İsmail Yiğit. Ankara: Kayıhan Yayınları, 1988.
- İbn Ebî Uşaybi‘a, Ebū’l-‘Abbās. ‘*Uyūnu’l-Enbā’ fî Ṭabakāti’l-Eṭṭibbā’*. Tah. Nizâr Rıdâ. Beyrüt: Dâru Mektebeti’l-Ḥayât, 1978.
- İbn Ḥallikân, Ebū Bekr. *Vefâyātu’l-Ayân ve Enbāu’ Ebnāi’z-Zemân*. Tah. İḥsân ‘Abbās. 7c. Beyrüt: Dâru Şâdir, 1900-1971.
- Ibn al-Ṭaḥḥân al-Mūsîqî, Abū’l-Ḥusayn Muḥammad ibn al-Ḥasan. *Compendium of a Fatimid Court Musician (Ḥāwī al-Funūn wa Salwat al-Maḥzūn)*. Ed. Eckhard

- Neubauer. Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1990.
- İbnu'l-'Adīm, Ebū'l-Kāsim. *Buğyetu't-Taleb fī Tārihi Haleb*. Tah. Süheyl Zekkār. 12 c. Beyrūt: Dāru'l-Fikr, 1988.
- İnancık, Halil. *Has-bağçede Ays u Tarab*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Jebrini, Alaeddin. "Fârâbi-Mûsikî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 12: 162-163.
- Kemâl Kira, Necvâ. *Hayātu'l-Âmme fī Mısr fi'l-'Asri'l-Fâtımî*. Kâhira: Mektebetü'z-Zehrâ eş-Şark, 2004.
- Koca, Fatih. "Türk Din Mûsikîsi Formu Olarak "Ta'rîf" ve Ta'rîf Bestesi." *Turkish Academic Research Review* 5: 4 (2020): 636-661.
- Mağribî, İbn Sa'îd. *el-Muğrib fī Hule'l-Mağrib*. Tah. Şevki Dayf. 2 c. Kâhira: Dāru'l-Ma'ârif, 1955.
- Mağribî, İbn Sa'îd. *en-Nucūmu'z- Zâhire fī Hulâ Hazreti'l-Kâhire*. Tah. Hüseyin Naşşâr. Kâhira: Matbaatu Dāru'l-Kutub, 1970.
- Mağrîzî, Ebū'l-'Abbās Taqıyyuddîn. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l- Hiṭaṭ ve'l-Âşâr*. 4 c. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997.
- Mağrîzî, Ebū'l-'Abbās Taqıyyuddîn. *İtti'azu'l-Hunefâ' bi Aḥbâri'l-E'immeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ'*. Tah. Muḥammed Ḥilmi Aḥmed. 3 c. Kâhira: el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye, 1971.
- Öz, Mustafa. "Dâi." *DİA*, 8: 420-21.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bercevân." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 5: 483.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müstansır-Billâh." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 32: 119-21.
- Özel, Ahmet. "Mevlid." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 29: 475-79.
- Öztürk, Murat. "Zâhir el-Fâtımî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 44: 88-89.
- Selâm, Şâfi Maḥmūd Selâm, *Ehlu'z-Zimme fī Misr fi'l-'Asri'l-Fâtımiyyi's-Sânî ve'l-'Asri'l-Eyyübî*, Kâhira: Dāru'l-Ma'ârif, 1982.
- Sulṭân, Abdulmun'im, *el-Muctema'ul-Misri fi'l-'Asri'l-Fâtımî*, Kâhira: Dāru'l-Ma'ârif, 1985.
- Sevinç, Muhammet. "İbnü't-Tahhân'ın Hâvi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn Adlı Mûsikî Eseri (Tahkik ve İnceleme)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımiler -Siyasi Tarih." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 12: 228-37.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "İbnü's-Sayrafi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 21: 200-201
- Seyyid, Eymen Fuâd. "İzzü'l-Mülk Ubeydillâh b. Ahmed el-Müsebbihî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 32: 81-82.
- Şengün, Necdet. "Hz. Fatıma Mevlidi ve Vesiletü'n-Necat ile Mukayesesi." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12: 2 (2008): 419-38.

- Tıraşçı, Mehmet. *Türk Musikisi Nazariyatı Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "İbnü'l-Heysem." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 21: 82-87.
- Toprak, M. Faruk. "İbn Hânî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 20: 27-29
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İlk Dönem İslam Dünyasında Musikî Çalışmalarına Bakış." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1997): 225-248.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İlk Koro Kurucusu ve Şefi İbrâhim el-Mevsîlî (ö.804)." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5: 1 (2005): 177-193.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İbn Câmî, Kureysli Meşhur Muğannî ve Bestekâr." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9: 1 (2005): 161-173.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İbnü'l-Müneccim ve Risâle fi'l-Mûsikâ Adlı Eseri." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11: 1 (2005): 201-222.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "el-Kindî'nin Mûsiki Risâleleri." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İbn Sinâ-Mûsikî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 20: 336-337.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İshâk el-Mevsîlî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 22: 536-537.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "Yûnus el-Kâtib." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [DİA]*, 43: 607-608.
- Uslu, Recep. *Selçuklu Topraklarında Müzik*. Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011.
- Zeydan, Corci. *Medeniyet-i İslamiyye Târîhi*. Çev. Zeki Megamiz. 5 c. İstanbul: Dersâadet, 1914.
- Zeydan, Corci. *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*. 4 c. Kâhira: Mu'essesetu Hindâvî, 2013.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. 8 c. Beyrût: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyin, 2002.

